

בן-ציון דינור ז"ל, האיש במחקרו

Author(s): ח"ה בן-ששון

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ב' (תשל"ב), pp. 222-230

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70051217>

Accessed: 22/11/2011 06:15

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

בן-ציון דינור ז"ל — האיש במחקרו

חיים הלל בן-ששון

מורנו הלך מאתנו שבועות ספורים בלבד לפני שנתחוללה וירדה סערת המלחמה של יום הדין על מדינת ישראל. בשנותיו האחרונות הוא היה נרעש ונפחד מן הפגמים והבקיעים שנתגלו לעיניו ביחיד ובמדינה. כל ימיו עשה לחנך את היהודי להיות מתבונן בעין פקוחה במקורות המדברים בעדם, מפי עצמם ולא מפי מסביריהם, על מה שארע, כדי שיקום דור הצופה בעירנות לתופעות העבר ולבעיות ההווה והעתיד.

שעה שכתב את ההקדמה לפירושו למשנת אבות בכ"ו בסיון תשל"ג, והקדים לו לפירוש מאמר מנתח למשמעותה של מסכת אבות כמקור היסטורי (ציון, לה, תש"ל), ציין בן השמונים ושמונה, כי "הנימוק העיקרי שהביאני להקדיש זמן ועיון למסכת זו... הוא הכרתי העמוקה, שאחת מבעיות-היסוד של דורנו, בארצנו ובמדינתנו, היא מציאת הדרכים הנכונות לשמירת דמותו הרוחנית והמוסרית של הציבור והיחיד בישראל. דומני, שאין להכיר דרכים אלו, וודאי שאין למצות עומקן וטיבן, בלא תודעה נאמנה ברציפות ההיסטורית של הווייתנו ותרבותנו... ויהי רצון, שחיבור זה יתרום משהו למשימה הגדולה של עיצוב דמות חברתנו כחברה ישראלית מתוקנת שלא תבייש את עברנו" (מסכת אבות, מפורשת ומבוארת בצירוף מבוא מאת בן ציון דינור, ירושלים תשל"ג, מן ההקדמה, עמ' 9).

אין לה תיקון לחברה היהודית בלא שתהא מעוגנת בנפשה בארץ מולדתה. ישראל בארצו וישראל בגולה הם השמות שקרא לשתי מערכות חיבוריו הגדולים, שעלו במחשבה להיות קשורות יחד לתאור מלא של תולדות אומתנו מתוך מקורותיה, כמות שדינור בחרם, ההדירם והוסיף להם 'דברי פתיחה' והערות. בשמות ובצירוף נשקפה אמונת חייו, רוב ימיו, שגם בצאת עם ישראל בגולה היתה ארצו מרכזית לתולדות ישראל, שכן היא קרקע הצמיחה ובית החיים של התרחשות, של חשיבות ושל הגות אמת בהויית היהודים. האמונה לא האפילה על ראיית צדדים רבים אחרים של תולדותינו ומשמעותם ליהודים בכל הדורות. בשיחות שזכינו לשוחח אתו, והוא בן שמונים ושבע, בן שמונים ושמונה, ועד לשבועות האחרונים בשנת חייו התשעים, כשהיה עמל ללא הרף מתוך חריפות הדעת של עילוי יהודי מובהק, היה אומר וחוזר ואומר: "עיפה נפשי להורגים" — קשה עלי הרגשת המשטמה והאסונות האופפים את תולדותינו". זכרוננו, בור סוד שאינו מאבד טיפה, ביסס את ההרגשה והחריפה. בשיחות על המצב בהווה, בשנים האחרונות, היה מביע את חששותיו הכבדים מקטנות המוחין ומן האנוכיות הגדולה שראה אותן לופפות הרבה מן ההווייה של אצילות מגשימה וישרות מחשבת עם עצמה, אשר אותן רצה לבנות במערכות תנועת העבודה בישראל. פירושו לאבות אינו המעשה היחיד אותו ביקש לעשות לתיקון המצב. הוא המעשה שהיה תלוי בו ובכחו ועשה אותו בכוונת מתכוון.

היו לו תמיד תקוות גדולות לעתיד; ומעולם לא הביאתו הראייה הביקורתית לכלל מרה שחורה. נפשו הגתה אמות-מידה לשרטט לפיהן את הגדולה של הרבה מן הכוחות והאישים שפעלו בדורות ישראל. הוא הבין לפי דרכו את המאמר — "כל אהבה שהיא תלויה בדבר — בטל דבר, בטלה אהבה", את המאמרים שלאחריו, ואת מקומם במשנת אבות. לדבריו "במאמר

זה מתחילה חטיבת הסיום של הפרק — ואולי של כל המסכת — הכוללת מידות אבחנה לארבע תופעות-יסוד: קרבת הלבבות וחילוקי הדעות לפי מגיעיהם. השפעה על הרבים וטיבם של המשפיעים לפי מגמתה של ההשפעה ותוצאותיה ולפי דמותם של נושאה. חטיבת-סיום זו מתאימה לסופה של מסכת אחרונה בששה סדרי משנה, שכלה מלאה חילוקי-דעות, פולמוס בין בתי-מדרשות בפנים ועם אסכולות וכופרים מן החוץ, מתוך מגמה ברורה להשפיע על הרבים לחזק ולהגביר את קרבת הלבבות בישראל" (פירושו הנ"ל, פ"ה, מ"ט, עמ' 127). מתוך הפירוש עולה השקפתו של דינור בדבר היסוד המאחד המצוי בתוך שדות מתח שונים, הפועלים ומפעילים את דורות האומה, והנובעים מן העוצמה הרוחנית ומן ההסדרים הציבוריים.

את דעתו על היחידים והחברה ביחסם ההדדי הביע בשלוש הגדרות של הבינוני: מקומו של הבינוני, בחומר וברוח, ברקמת החברה והתולדות של 'האישיות ההיסטורית'; משמעות גדולתה של הדמות וטיב המקורות עליה; המקום המיוחד, להרחבה ולצמצום, שקובעת ההווייה הרוחנית של ישראל ודורות 'הבינוניים' של אומה זו 'אישיות ההיסטורית' היהודית. "על ההיסטוריון העברי לטפל בגילויי הרוח עד כמה שהם היו לחלק מנפשו של האדם הבינוני בישראל, נושאה הרגיל של החוויה הסוציאלית המשותפת לכל פורוי האומה" (ישראל בגולה, מהד' ב, כרך א, ספר א, תל-אביב [תשי"ט], מבוא כללי — עמ' לה). אלא שהוויית 'הבינוני' בישראל רוחנית היא גם בסטאטיות שלה, ולה מערכת של דינאמיות אדירה ומתחדשת תדיר. "אין אתה יכול לעמוד... על 'דמות העולם' בדעתו של האדם ועל 'תודעתו העצמית' בכל תקופה, אלא מתוך בדיקתם של שני סוגי מקורות... אמונות-עם והשקפות חכמים. מן הראשונות אתה עומד על היסודות הסטטיים [הדגשת דינור] בעולמם הפנימי של בני הדור, והאחרונות מלמדות אותך על היסוד הדינמי שבו... השיבות מיוחדת יש לשני יסודות אלה בעיצוב דמות-עולמו של האדם מישראל. מראשיתה של האומה הישראלית היתה הווייתה כאילו מותנית בתודעת-ייחודה ונתונה במסגרתה של דמות-עולם מסויימת [הדגשה שלי]. ומדור לדור היו יסודות אלה בבחינת 'השתי והערב' באריג עולמו הפנימי של האדם מישראל (שם, כרך א, ספר ד, תל-אביב-ירושלים תשכ"ג. דברי פתיחה לפרק יט, עמ' 142).

ספרן של 'בינוניים' נפתח איפוא במשנת דינור במודעות נפשית וביחס רוחני לעולם החומרי והאנושי: בישראל רב הדינמי כל העת מעוצמת הייחוד של ההווייה, שגם 'נושאה הרגיל של החוויה הסוציאלית' מכיר ומודרך על ידו. ואילו גדולי הדורות מוגדרים לא רק לעצמם אלא גם לפי הצורות המיוחדות של ידיעת 'הבינוניים' עליהם. "אישיות ההיסטורית" אנו רגילים לכנות, אנשים אשר מבחינת השפעתם על בני דורם הם ניכרים ועולים על המקובל, והם גם מוכרים בציבור וידועים לרבים מצד זה... שלשה קוים משותפים... לכולם...: (1) רישום פעולתם והשפעתם... ניכר בחוגים רחבים יותר מאשר בסביבתם המצומצמת... (2) הם קשורים אישית... בתמורות... בחיי החברה... (3) הם גם ידועים לרבים מבני דורם יותר מאחרים: ו... בדורות שמם נזכר, בקשר עם רישומם... בחיי הציבור... מן הידועות הוא, שהאגדה על 'האישיות' היא בכל הזמנים והמסיבות — לדעתי מבלי כל יוצא מן הכלל — חלק עצמי מדמותה... שני אישים גדולים בתולדות ישראל בדורות האחרונים... הבעש"ט והרצל, האגדה על הראשון היא המציאות ההיסטורית רית הידועה לנו עליו, והמציאות ההיסטורית הידועה לנו על האחרון הפכה לאגדה" (דברים שנאמרו בתשכ"ג. בתוך: בנימין זאב הרצל, רמת-גן תשכ"ה, עמ' 9, 11). נמצאנו

למדים, שאמת מידה עיקרית לגדלות היא הנהגתה את המוני 'הבינונים' והערכתם לה. אף למדנו, שבעיני דינור 'אגדה' ניכרת בסימנים מובהקים של ההערצה ללא-סייג והאמונה הגדולה במסופר, בין שהוא מציאות ובין שהוא פרי דמיון.

מה היא אצלו המציאות ההיסטורית שהפכה לאגדה, מלמדים דבריו לעם בישראל מעל גלי האתר בתשי"ד, במלאת חמישים שנה לפטירת הרצל. "לא רק חוזה וחכם-מדינה, מדינאי ומורה לתיקון חברתי היה הרצל. הוא היה תפארת-אדם, דמות פלאים; הוא נתן לעם את עצמו, את דמותו של ישראל החדש, דמות עילאית מוכתרת במיטב המורשת האנושית, המורשת האצילה של עם עתיק וגדול... לא רק דמותו הכללית, אלא כל צעד... בחייו ובפעולתו תו מאז שמע את הקול הקורא בלבבו — "לך אל עמך והוצא אותו ממדבר העמים ומשעבודו בגויים. היה בו משום חינוך עם, דוגמא ומופת של חיים, של נאמנות, של מסירות נפש ואצילות רוח" (בנימין זאב הרצל, כנ"ל, עמ' 110—111). דומה, אנו שומעים את משב כנפי האגדה בהיעשותה מן המציאות הביוגראפית. הדמות עטורה הילה המוקרנת ממעשיה בחיים, אך היא, ההילה, עושה אותה איקונין של חידוש האומה ושל המנהיגות האידיאלית מכל הבחינות. תפארת עילאית, כתר והכתרה, אצילות, ודוגמה אופפים את הרצל בסיפורו של דינור.

דינור מסביר גם כיצד נעשית אגדה בכוונת מכוין לכוח היסטורי מציאותי, בתארו את החסידות. "אם ר' יעקב יוסף מספר לנו על כך ש'אחיה השילוני היה מן סוג מוכיחים הנאמנים' והוא 'קבל ממשוה רבינו ע"ה והיה מיוצאי מצרים ואח"כ מבית-דינו של דוד המלך ע"ה והיה רבו של אלי' הנביא ורבו של מורי ז"ל" — אין הדברים האלה משום דברי אגדה סתם של תלמיד נלהב ומאמין, אלא דברי חכמה מחושבים ומכוונים של הרב בעצמו [הבעש"ט] הבאים לבסס את תביעותיה של החסידות לתפיסת השלטון בקהילות מתוך השענות על סמכות נבואית. רבו של הבעש"ט הוא אחיה השילוני-גי, המוכיח הנאמן הראשון, והוא גם רבו של אליהו, והבעש"ט כאליהו הנביא גם הוא בא להשיב לב אבות, ת"ה, על בנים, המוני העם. ברם, אם ביחס למטרות שליחותו ויעודו של הבעש"ט הוא ממלא תפקידו של אליהו הרי מבחינת הדרכים והאמצעים עליו ללכת בדרכיו של משה, שהותו לדורות". אלו האגדות והמגמות התועמלניות שלהן, "נקודת המוצא בהשלכתן היא בנסיבותיה של החסידות בראשית דרכה" (ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים, ציון, ט, תשי"ד, עמ' 103. ההדגשות שלי). כאן המציאות עוטפת עצמה באגדה כדי לפעול בחיי האומה בדפוסים ישנים ובדרך מחדשת. הקו נמתח, הן במובן-אחד והן בפירושן, כדי להראות כיצד עשה עצמו הבעש"ט ביוזעין גם למהפכן וגם למשמר, בעיצוב הנהגה העצמית המסורתית.

ספיריטואליזאציה וארכאיזאציה של הדמות המנהיגה, כתפיסה שעל-פיה יש להבין את המנהיגות תמיד, באה לו לדינור, משום שראה את פעולתה בחברה היהודית גם מעוצבת וגם מוגבלת על ידי קוי היסוד של חיי האומה. "השפעת אופיה הרוחני, ההכרתי, של ההווייה הלאומית, מוכרחת היתה להביא, וגם הביאה להחלשת השפעתה של האישיות. הטענה של קורח 'כל העדה קדושים ובתוכם ה'' היתה במידה מסויימת הרגשה טבעית של כל העם בכל הדורות, אף כשלא טענו 'מדוע תתנשא על קהל ה'''. ועוד דבר. העובדה שלאידאולוגיה מארגנת היה תפקיד מכריע בתולדות ישראל, השפיעה על כך שהאישיות-בהא הידיעה בתולדות ישראל בכל דור היתה מחוגי אנשי הרוח, הוגי הדעות. ומאידך, מכיוון שעצם החוויה היהודית היתה קשורה בהכרעה אישית רוחנית, הרי ניתנה תשומת-לב

מרובה במחשבתם של חכמינו והקדמונים לבעיות דמותו של הדור" (בנימין זאב הרצל, כנ"ל, עמ' 13). כך היתה מצטיירת במשנת דינור עמדת היחיד המנהיג בתוך הציבור היהודי כפרשת עמידתו של משה באומה המודרכת תמיד בהרגשותיו הדמוקראטיות של קורח. ומכאן שמחשבת החכמים הקדמונים הלכה בדרך השקפתו ההיסטורית של דינור על פעולת 'האישיות ההיסטורית', על-ידי קבלת דרכה בין 'הבינוניים', התקבלות שהיא, 'האישיות ההיסטורית', שואפת לה בידועין; לפחות באווירה הרוחנית של הוויית עם ישראל.

הגותו של דינור על התמורה והשימור בתולדות ישראל משתקפת בכך, שהשניים שהועיד להם פרק לעצמם כאישים בימי-הביניים, הם בעלי ההלכה וההגות הדתית-הרציונאליסטית, רב סעדיה גאון והרמב"ם. הווה אומר, בעת החדשה התמורה היא הדומינאנטית עבורו, ו'האישיות ההיסטורית' היא בה זו הרומאנטית בקוי דמותה והכאריסמאטית-מיסטית בדרכי השפעתה, הבעש"ט והרצל. ואילו בימי-הביניים שליט השימור, וה'אישיות ההיסטורית' עבור דורותיהם היא זו המעצבת מכוח השכל ובדרך המסורת הלימודית-משפטנית. ברם, כשאדם מתבונן לציור דמות האחד משני המיוחדים שבימי-הביניים, הרמב"ם, רואה הוא שגם אותו תפס וצייר דינור כאישיות הפועלת במגמת ההנהגה המשנה פני האדם והחברה ואף בו ראה כאריסמאטיות, המתבטאת בתוי היצירה הרוחנית. שכן, מלמד דינור אגב דיונו ברמב"ם ובמשנתו, כי "על ייחודה של כל אישיות היסטורית ניתן לעמוד מתוך מידת השלימות בפעלה, מתוך תוקף הרגשת שליחותה ונאמנותה לה ומתוך מידת האחדות הפנימית שבחייה ובפעולותיה... פרשה של ייעוד וקבלת עול של שליחות והגשמה". כיון שהיו בו ברמב"ם סגולות אלו של התחושה בחיי עצמו וחשיבותם, הרי "נראה לבני הדורות ההם הסמכות העליונה" (ישראל בגולה, כרך ב, ספר ד, תל-אביב 1969 — דברי פתיחה לפרק יד, עמ' 1—3). אלא שלא נתקרה דעתו של דינור בראיית היצירה של הרמב"ם ומהשתקפות אישיותו וסמכותו ביצירה זו. הוא מוביל את האיש אל עבר התמורה המהפכנית, המשיחית. האחדות בהגותו ותחושת הייעוד שלו באות לדעת דינור מן הפנייה אל המשיחיות. כלל דיעותיו של הרמב"ם בענייני ימות המשיח והמלך המשיח מצטייר אצלו כמפעל בו "הרמב"ם פתח פתח תקוה למיזאשים בדורו, דור של 'חבלי משיח'. מכאן השלימות בפעולותיו והאחדות בהן... להבהרת... דרך המלך לגאולת ישראל... ומכאן גם הרקע הפסיכולוגי וההיסטורי למימרא 'ממשה עד משה לא קם כמשה'". אף 'מורה נבוכים' הוא חלק של הבהרה זו; אחת היצירות בהן "אכן, הרמב"ם, התוה דרך תבונה לגאולת ישראל... לכוון את מרצנו וכחנו לדעת ולחכמה, ליישובה של ארץ ולכושר מלחמה" (שם, עמ' 7—8). תכניו של הרציונאליסטן הדתי בימי-הביניים הוגדרו בצירופם כבשורת התמורה ביחס האדם מישראל בהווה לאחרית הימים הגואלת. הרמב"ם נתפס על-ידי העם כ'משה רבינו' שני משום שה'בינוניים' בישראל הבינו אותו נכונה כריפורמאטור ומבשר משיחי. מצד שני, מוגדר המיסטיקן הגדול ויריבו המוחלט של הרמב"ם, הרמב"ן, גם הוא בעיקר מתוך כשרונותיו האינטלקטואליים ועל יסוד הנהגתו בציבור (ראה למשל שם, כרך ב, ספר ג, תל-אביב 1968, הע' 182 לפרק י"ד, עמ' 35).

הגישה של דינור היא איפוא, שהגדולה האנושית בעם ישראל שלאחר החורבן, תהא התבטאותה אשר תהא, מובילה מעצם מהותה אל הגאולה המשיחית, המשנה את היחידים ואת הציבור לטובה. ברם, זו תמורה העגונה היטב בריצפות ועולה הימנה. אין לך קו מקוי השירטוט של דינור המגלה מזיגה ומתח אלה אצלו בין המהפכה לשימור הישן

יותר מאשר המקום שייחוס אבות ומסורת משפחה תופסים בהתייחסותו אל היחידים. העיון בפרטי התייחסות זו מעלה, שתפיסה ביולוגיסטית עם הערכת הכח המחנך של בית ואוירה מתמזגים כאן. ויש אף כאן מן המציאות שהפכה אגדה ומן האגדה שהיא הופכת מציאות. כשהעלה דינור על הכתב את זכרונותיו, זכר, בגאווה כמדומה, את אותם 'אילנות יוחסין' שצייר בעודו נער, בשנת תרנ"ג. האחד, מבנו של יהויכין המלך, על-פני שרשרת לקיטועין של גדולי ישראל, עד עצמו; השני, של המשפחות ש"מצד אבא... ומצד אמא" (בעולם ששקע, ירושלים תשי"ח, עמ' 32). כאן, הנוסטאלגיה לתום נעורים, ההערכה לייחוס והלגלוג הקל של הזקן לנער, מעורבים בתערובת דינורית טיפוסית. ברם, יסוד הייחוס מרכזי ומתמיד במחשבתו של דינור, שכן סמוך לדברים שלעיל, הוא קובע, שלא על יסוד ההיזכרות הלגלגנית במעשי ילדות, את הזכרון אודות "אילן יוחסין של משפחתנו המגיע עד המאה הי"ז, ובו שנים עשר דורות רבנים" (שם, עמ' 11–12; וראה להלן את ההקבלה בזמן בהתחלת אילן היוחסין של שמעון דובנוב). כשיצא להספיד את רעו כנפשו, 'יחזקאל הן, ולצייר 'דמותו של מורה דגול', אמר דינור בתשי"ג: "תרבות אדם של דורות היתה בכל אישיותו. הוא היה דומה בכל מהותו יותר לזקנו רבי לוי יצחק מברדיצ'ב מאשר לזקנו האחר, הקפדן — ר' יעקב יוסף... שלשלת היוחסין שלו היתה מכל צד משוורת ומשולבת בחסידות מראשיתה להסתעפויותיה המרובות. היו לה גם צינורות של שפע, שפע של תורה וחכמה ושל אותה תרבות תורנית שאיננה נקנית רק בלימוד" (בני דורי, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 173). שורש נשמה מאחד הסבים יותר מאשר מן האחר גורם לו ליחיד לינוק בדרך מיוחדת לו ממסורת משפחה כוללת ולהתבשם מאויר תרבות מיוחדת למשפחה מושרשת בחסידות מעין זו. ממעמקי ההווייה הביולוגית-פסיכית נקבעת הסטרוקטורה של חיי הרוח של היחיד כחוליה בשרשרת הדורות. ואגב הפירוט של הייחוס עומד דינור על צדדיה השונים של החסידות ועל היות עיקרה אפוף בתרבות התורנית המסורתית. הוא הדין לגבי הדמות, מבני דורו המבוגרים ממנו, שאתה הודה דינור ביוזעין ושלא ביוזעין כעם דמות מופת, דמותו של ההיסטוריון שמעון דובנוב. "אם אנו רוצים לעמוד על ערכו ההיסטורי של דובנוב, עלינו, דומני, להגדירו כהיסטוריון של היהדות במזרח-אירופה... ולא במקרה היה הדבר. דובנוב קיפל בחייו את גורלו ואת דמותו של מרכז יהודי גדול זה. הוא מושרש בו, בכל הווייתו. הדור הי"ב לר' יוסף יוסקי מלובלין — מגאוני סוף המאה ה"ט וראשית המאה הי"ז; הדור השמיני לר' יוסף יוסקי מדובנה, מאנשי המוסר המפורסמים של סוף המאה הי"ז ובעל 'יסוד יוסף'. הוא יליד אמציסלאב וחניך אוירתה, זו הקהילה התורנית, אשר רבניה ממשפחת ר' חיים מוולוז'ין — מייסדה של הישיבה המפורסמת — ממשיכים בה במסורת הרבצת תורה ברבים ותורנית קובעים עתים לתורה; בעלי הבתים שלה, חלקם מצטרפים לחסידות חב"ד; המוניה עזי הנפש, מן היחידים שהעזו להתנגד — ברב או במעט — למשטרה ולצבא בימי ניקולאי הראשון; וצעיריה נתפסו לתנועה המהפכנית עוד בשנות השבעים של המאה שעברה. ויותר מששים שנה חי דובנוב את חיי היהדות המזרחית, עמד במרכזן של כל התנועות והתסיסות שבה, השתתף בפועל במלחמותיהן ובהיאבקותיהן" (שמעון דובנוב ופעלו ההיסטוריוגרפי, דברים באסיפת אב"ל, תש"ג. בתוך: 'בני דורי', תל-אביב תשכ"ג, עמ' 29; וראה שם, עמ' 22–34 את ההערכות לדובנוב שהשמיע דינור בהזדמנויות שונות; אליהן יש לצרף את ההערכה המקיפה בציון, א, תרצ"ו, עמ' 95–128, ליובלו השבעים וחמש של דובנוב. מכולן עולה הזדהותו של דינור עם דובנוב גם בקוי החיים וגם בראיית המפעל האיש, כמובן בשינויים המהותיים בין

האוטונומיסטן שנשאר באירופה עד סוף ימיו בשוואה, לבין הציוני שעלה ארצה ונפטר במדינת ישראל). בדיון על יסודות הווייתו של ה"היסטוריון של היהדות במזרח אירופא" מוצגת התגבשות האדם מן האבות, מן הקהילה, מן התסיסות והמאבקים שבהם הוא פעיל. אנו שומעים כאן מה הם, לדעת דינור, שורשיה של היהדות המתנגדת ומה הם הפיצולים והמתחים בתוכה, בשכבותיה החברתיות השונות, בעת החדשה.

דינור היה משוכנע שאנשים מישראל מעריכים את ייחוס המשפחה תמיד, עד שהיה לבו סמוך ובטוח כי "שתי העדויות האלה על התייחסותו של הרמב"ם למשפחת הנשיאים מוכיחים שהדבר היה ידוע ומפורסם. ואין ספק [הדגשה שלי] שהתייחסות זו היתה לה השפעה גם על אישיותו... על דרך פעולתיו ועל יחסם של בני דורו אליו בימים ההם, ימי מתיחות משיחית בלתי פוסקת" (ישראל בגולה, כרך ב, ספר ד, תל-אביב 1969, הע' 2 לפרק יד, עמ' 125; אגב, עדויות אלו המובאות על-ידי דינור שם בס' ט"י, עמ' 11 — הן מאגרות הגנה על הרמב"ם ואין בהן סימוכין כל שהם שהרמב"ם היה מודע בעצמו לייחוס בית נשיאים זה).

הבנתו של דינור לגבי החשוב ופחות חשוב בכוחות הנפש של היחיד כמות שהוא צומח מן הייחוס והמסורת. מושרש בחברה ופועל בתוכה, מתגלית בבירור בהתייחסותו לאברהם מאפו. אחד מחיבוריו האחרונים של דינור הוא 'מכתבי אברהם מאפו', שכינסם — בצירוף הערות, נספחים ומבוא נרחב (ירושלים תש"ל), ובו מאתיים מכתבים מן הסופר ואילו. בכללם ששים מכתבים העוסקים בהתערבות התקופה, הסוערת וכמעט אלימה, של אברהם מאפו בדברים שבין אחיו מתתיהו לבין אשתו ובענייני נישואיו של האח, שנית. המכתבים האלה רצופים ביטויי רגשות ויצרים, תחושות משטמה שאין טעמה מודע לשוטם והתקשורת ללא פשרה, שאת טיבה אין המתקשר מעז לומר לעצמו, גם יחד. רבדי המסד של האישיות צפים ועולים על הכתב ואדם חש את רטטם וכוחם. ואילו דינור קובע דעתו על תכנים אלה של ההתכתבות בסילוקם הצידה לגבי הבנת אישיותו של מאפו הסופר וההוגה. "חומר עשיר במכתבים אלה: חומר עמוס חיוניות של גסיון-חיים, שידעו גם אהבה גם קנאה בחיבורי-נפש, שעין אנוש לא שופתם, וגדוש משקעי-זעזועים, אשר נתיבות חזירה למעמקים שלפני-ולפנים מרומזים בהם; חומר עשיר גם בשרידים מפרפרים, עלו מבקיעי עולמות... שנתערער... ומספרים על עולמות אחרים. ברם, ניתוח המכתבים מבחינות אלה הוא בעיה בפני עצמה, שראויה לעיון מיוחד" (שם, עמ' כב). מסירת מודעה זו על התרחקות מן העיון בחומר זה באה שעה שדינור ממשיך, כמעט תוך כדי דיבור, "מכתבי מאפו... על ידיהם ניתן לנו לעמוד על השקפותיו ודעותיו... כוונותיו ומגמותיו" [הדגשה שלי]. ולאלה הרבדים המובעים "חשיבות לא-מעטה להבנת יצירותיו" (שם). דינור הציץ איפוא יפה יפה אל תהומות התת-מודע, אך כפר בחשיבותם המהותית להבנת היצירה והיוצר. אלה מובנים מתוך מה שהאדם דורו מודעים לו וחשים בו בבירור ומתכוונים אליו בודעין ומכוונים בציבור על ידו. מאפו מובן לדינור ומוסבר לקוראים מאותם היסודות הביולוגיים, מטיבה של המסורת והסביבה ומן הכוחות האינטלקטואליים, כדרך כל 'אישיות היסטורית'. "אתה יכול לחוש את הקיים ועומד במשתית עולמו של האיש. אתה חש במשתית על כל [הדגשה שלי] השכבות שנערמו עליה כשהיא מפליאה בחוזקה... ומשתית זו שלושה יסודות בה: המשפחה, האמונה וידיעת התורה" (שם, עמ' יב-יג). אף כשדינור פונה אל היצירה עצמה של מאפו מעמיד הוא העמדה שכלתנית ויסוציולוגית את העימות בה בין 'המצוי והקיים' מול 'תמונה של המציאות

האחרת, עימות המעצב לדעת דינור את מבנה הרומאנים של מאפו וצירוריהם. "העימות היה חריף, והדרך בה הגיע מאפו אליו היתה לו לדרך יצירה קבועה: חזון וחזיון, הגיונות ואמרי-שפר ומראות... (שם, עמ' כט).

תפיסת היוצר המספר מלמדת, שהאדם אצל דינור מעוצב מן המזיגה של הגופני-טבעי, חברתי-סביבתי, ושכלתני-מנתח, יהא האיש צדיק ואיש-פלאות, הוגה דעות רציונאליסטי, מספר ואמן, או מנהיג מלכותי מודרני. עיצוב זה הוא המכריע גם בשעה שהשכל מושפע על ידי הדמיון והחזון או משתמש בהם. במזיגה זו נידונה ההתייחסות הגופנית כמקור כשרונות, כדפוס הסגולות של מנהיגות בציבור וכיסוד לסמכות בעיני 'הבינונים'; והסביבה החברתית תורמת את נתיבי הנהייה של הבינוניים שבהם יפעל בן העלייה. הכשרון וכוח ההשפעה הם הם המהות שהכל מופנה אליה (וראה אף את תיאורו של ר' יהונתן אייבשיץ אצל דינור: ספר הציונות, כרך א, ספר א, מבשרי הציונות, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 8).

זו השקפה היסטורית שתחושת הכוח הגלוי והמתגלה מעצבת אותה. אכן היה דינור איש שכוח החיים היה בו איתן ומפכה בגלי התלהבות המעלים רעיונות ותכניות ובנחשולי יוזמה הבאה להוסיף דעת ולימוד. ההתאוששות בגוף וברוח היתה סימן מובהק של דרכו תשעים שנה עלי אדמות. כל מכה ומכה שניתכה עליו — והן היו רבות, גם במחלות והתקפי לב, גם באכזבות מיזמות שלא מצא להן סיוע וגם מאנשים שלא גילו עוז לשאת ברצף פעילות ובשירות חברתי — היה קם ומתנער ממנה בכוחו הגופני והנפשי האיתן. הוא היה שב להיות מורה ומנהיג, כשהוא חולה בתופעות הנראות והמוחשות ובריא ביסוד גופו ונפשו; מקווה ומאמין ללא סייג וספקני וביקורתי ללא הרף בעת ובעונה אחת. הוא היה כולו מופנה לרשות הרבים כשכל ישותו כולה מרוכזת ברשות עצמו. בחי רוח וגוף מעין אלו הגיע לכלל ההגדרה "שהנביא... הוא כולו הקשבה לעצמו [הדגשה שלי]... כי הוא שלוח מן האלהים לעצמו, ועל ידי עצמו לעם" (ערכים ודרכים, בעיות חינוך ותרבות בישראל, תל-אביב תשי"ח, עמ' 110. מן ההרצאה באדר תשט"ו — נקודות מוצא להוראת התנ"ך. הרעיון גופו אינו אלא התאמת קביעת הרמב"ם המפורסמת על 'נביא לעצמו' להלך-רוחו של דינור).

הויטאליות שלו המתגברת ומפכה מתוך החולשה, מתבטאת ביסוד מוסד של תפיסתו ההיסטורית-החברתית, והיא עגונה בסקפטיות החותרת אל הוודאות. דינור סבר ולימד, שאין חרבן ללא תקוות בניין הגלומות בו; שכן לדעתו, אין צמיחה חדשה בחברה, המהפכה נית מתוך שמרנות, בלא שנוקה השטח מן המעוות והפגום במה שעלה עליו לפני המהפכה. המשבר הוא בעיניו השלייה שממנה יוצא היצור החדש. דרושים אנשים וכוחות בחברה שנפגעה ובהם כוח שדיו להפרות ולהצמיח את החדש. כשבא לדון בצמיחתה של החסידות, שהיא לגביו תנועה מהפכנית המלכדת ומשמרת, ניסח יפה את השילוב האורגאני בין רקבון וצמיחה: "מצבים של 'באו בנים עד משבר וכח אין ללדת', אינם, כידוע, מן הנדירים בתולדות כל עם, ובייחוד בתולדות ישראל. התפיסה שההיסטוריה 'נענתה' לצורכי הדור יש בה פשטנות יתרה... התרקמות חדשה... אם היא קיימת — הרי היא עולה וגדלה מהר בקרקע המכיל שכבות רבות של 'רקבובית היסטורית', של רקמות חברתיות הרוסות. החקירה ההיסטורית בראשיתן של תנועות העם... עליה למצוא... ברקע ההתפוררות הכללית אותם תאי החיים החדשים, שהיו ראשית ויסוד להתרקמות חברתית חדשה, שכיוונו את המעבר לתהליכי ליכוד חברתי חדש" (במפנה הדורות, ירושלים תשט"ו, עמ' 86).

המהפכה היהודית היא איפוא תהליך של חיים מתרקמים ועולים. לכן היה דינור נוטה לראות, בכל מקום שיכול, את אמת הבניין והליכוד ביד הנושאת את חרב המרד. "דעתו של דובנוב על ר' יעקב יוסף שהוא היה 'צביא הפירוד הדתי' נראית לי לא לגמרי מדויקת. כל דרשותיו והסבריו של בעל ה'תולדות' מכוונות ליצירת האחדות וההרמוניה בין תלמידי החכמים ועמי הארץ. כל הבקורת החריפה שלו על תלמידי החכמים והרבנים מקורה... בזה שהם יצרו למעשה פירוד בעם, על ידי הזנחת ההמונים והתבדלותם מהם" (ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים, ציון, ט, תש"ד, עמ' 100).

אף אותו מוקד מתמיד ומתלהט תדיר מחדש, עם כל משב של רוח חברתית מצויה ושאינה מצויה, ארץ ישראל כמרכז ההגות והתולדות של עם ישראל בגלותו, הוא בתודעתו ההיסטורית של דינור מזהיר ומאיר מן ההתעצמות של כוחות הרוח, מתוך עגינתם וקשרם למהות יות חמריות וטבעיות. בעידן הגלות "ייחודה של ההוייה היהודית התבטאה בהשלמת כינונה של 'המולדת המטולטלת היהודית'" (ערכים ודרכים, בעיות חינוך ותרבות בישראל, תל-אביב תשי"ח, עמ' 84). הדברים, במקומם ובהקשרם, מלמדים, שדינור העתיק את ציור 'המדינה בדרך' הציוני-המודרני לא בדרך מקרה אל משלו כאן, שכן העתקתו נשענת על הקביעה ש"אותו מאמר חסידים של ר' נחום מצ'רנוביל, שכל יהודי לוקח אתו את אוירה של ארץ-ישראל לכל בית יהודי ולכל בית-כנסת, יש בו משום אמת היסטורית" (שם, עמ' 85). המתבונן במשנתו של דינור רואה בבירור, ש'המולדת המטולטלת' היא היא הקשר הממשי והאידיאלי אל המולדת הארצית. ועל ידה נעשית הארץ תמיד הכוח המתסיס ומפעיל יהודים, בין שהם עולים אליה ובין שהם מסתפקים בערגה ובתקוות משיחיות. הארץ היא הגורם הפסיכרוחני ביחס לאומה, בדומה לייחוס לגבי היחיד, שממנו וסביבו באה הפעילות האנושית. בעיני דינור גם לגבי ארץ-ישראל בתולדות ישראל המאבק והשאיפה הם העיקר; כל עוד הם מתחוללים רב עניינו בהם מאשר בהישגם הממשי ובעיצובם החמרי. אף כאן היסוד הרוחני נעשה מציאות ראשונה במעלה, בדומה לאגדה אצל האישיות ההיסטורית. ארץ ישראל פועלת ומפעילה בהיסטוריה היהודית משום שהיא הישות החמרית הנעשית אבן שואבת לרמיון ולהגות של בני עלייה תמיד. מכוח החיוניות שלהם ושל הגותם מתפשטים, לעתים מתוך דחף של רצון ושל מצוקה, זרמי המאבק והשאיפה ברבים ועושים את הערגה לארץ ולגאולת העם למעצבת את דפוסי ההתייחסות לחיים על כל גילוייהם. הם מכוונים אף את תנודות הרגש השונות של 'הבינונים' בעם. ארץ-ישראל מרכזית אצלו תמיד בתולדות עם-ישראל, משום שהיא במרכז הסערות הרוחניות-חברתיות של ישראל בגולה, והיא גם המתנגנת בתשוקות ובחלומות שלווים יותר ושכיחים יותר, אצל 'בינוניים' בהרבה. שלווה זו מופרת בעיתות של תסיסה בעם או בסביבתו, או בשניהם יחד, והיא ניתכת אל להט ההתייחסות של בני העלייה. זה הנתך המנהיג את המשיחיות כהתבטאותה בתנועותיה השונות; הוא התפרק כל פעם עם כשלון אחת מהן; התפרקות צורך התנתכות עתידה. קלסטר פני האומה נקבע איפוא, לדעתו, מן הרוחניות המתמקדת בחומרי, כשם שהיחיד הרוחני עגון וממוקד בשכבות החומריות והנתפסות ברורות של הוויתו.

העיון במקומה של הציונות בתיאורו ההיסטורי מלמד, שהיא לגביו המשיחיות בחילונה והיחס העממי לארץ, בלבוש של יחס מדיני, מודרני ויעיל. לא בדרך מקרה אף מהפכה זו — שהשיגה הגדול, הקמת מדינת ישראל, מוגדר אצלו כ'נס' (המרכאות הן שלו) — נעוצה לגביו ב'רקבובית ההיסטורית' של ראשית הפנייה להשכלה ושל ראשית המאבק על האמנציפציה. בדוגו על ראשית הציונות קבע, ש"תולדות 'חבת ציון' הן תולדות התאמצו-

יותיו של דור לגיבוש רצונו הקיבוצי, ליציקת צורות-איחוד חדשות לשם ליכודו הלאומי, לסלילת דרכים לפעולתו הישובית בארץ-מכורתו. פרשת התאמצויות אלה תוצאה ישירה היא של מסיבות היסטוריות מסוימות מבהוץ וזעזועים ציבוריים עמוקים מבפנים... ראשיתה של תנועת חבת ציון היתה חרדת-עם [ההדגשות של דינור] גדולה, מהותה התמדה לאומית מתוך נאמנות ותקוה לימים רחוקים ורפיונה 'חוסר האונים' של אותן השדרות הצבוריות בישראל, אשר היו נושאי התנועה (חבת ציון, כרך א, תל-אביב תרצ"ב. מבוא, עמ' 6). המודרני אף הוא נבנה מן התנועה המתרגשת ועולה ב'רקבובית' ומן החרדה. הציונות המפותחת היא לגבי אותה סערת רוח של בני עלייה שגרפה אתה את בני העם רובם ככולם ועשתה אותם גוף חברתי חדיש ופועל במתכונת החילונית של כוחות מדינה וחברה. ההצלחה היא בכך שכל הכוחות הגיעו לכלל גילוי מירבי, רציף ורבי-הישגים, של הוויטאליות הגלומה בהם, שהיתה עד כה עולה ויורדת, כשאין התאמה בין עצמתה בשדה הרוח לחולשתה בתחומי הגוף.

דומה שהתייחסויות אלה לפועל ומפעיל ביחיד ובאומה גרמו, שלמרות שדינור דן הרבה בדת ובגילוייה, ואחת המהפכות בישראל שדן בה בהרחבה, החסידות, גופה ועיקרה בשדה הדת, אין הדת לגבי הראשונה במעלה בתמונת ההיסטוריה (על-כך ראה ח"ה בן-ששון, דת וחברה במשנתם של בן ציון דינור ויצחק בער, מולד, כא, תשכ"ד, עמ' 537—548).

קשה ביותר למצות אף את עיקרי המצוי במשנתו של דינור, שכן פעל וכתב בחריפות של עליו ובבקיאות מונומנטאלית של בעל זכרון גאוני ומתמיד בלימודו, השם לילות כימים. תכונותיו אלה משתקפות כמעט בכל דבר שכתב. הן ניכרות בצורה מאסיבית במפעלי המקורות הגדולים שלו, 'ישראל בארצו' (שבכל לבו השתוקק לזכות להוציא במהדורה שנייה, מורחבת ביותר) ו'ישראל בגולה' (שעד מותו זכה להוציא ממנו עשרה כרכים במהדורה ב). תכונותיו אלה זיכוהו ביכולת של אסוציאציה המרחיקה ורואה דימויים וקשרים במרחקים של ידיעה ושל מבנה; כמעט כל הערה מהערוותיו מגלה זאת, ואין צורך לומר מאמריו וספריו.

למרות השפע העצום של ידיעה ושל כוח הניתוח הדק, ברכה העשויה לטשטש דברים מתוך העושר, לא הסכים דינור, אם אך יכול, לשעבד את ההיבט הישר והצלול לטשטוש, לחלום ולדמיון, אף-על-פי שהעריך את כוחם של אלה הגורמים הנפשיים בשימוש השכל בהם. הוא רצה לדעת הכל, ולדעת נכונה. סמלי מבחינה זו הוא מה שאירע לו בהיותו בבית החולים 'הדסה' בירושלים—חולה אנוש ובן תשעים. הוא חש, שאיבד למשך זמן קצר את הכרתו. לפני צאתו את בית-החולים קרא אליו את יוסף קפלן האהוב עליו, ואמר לו: דומני, שאני 'יודע' כעת יותר ממה שאירע לאמיתו של דבר; והרבה ממה שאירע והיה נעלם ממני. השיבני אל ידיעת המציאות כמות שהיא; ובשיחה של שלוש שעות בערך שב שיבה בודקת וביקורתית לעולמו בחומר וברוח.

רב-כחות וידוע חולי, אדם חלש וחזק גם יחד; חסיד המהפכה משום שהיא הבניין; איש הסערה ובעל החיוך האירוני והסלחני כאחד; חולם ומפוכח גם יחד; מבקר ומנהיג מפלגתי; חוקר העבר ושר בישראל בהווה. תמיד מורה ותמיד תלמיד. איש הרוח, שלא יכול היה להעלות על הדעת לציירו ניתק מן הגופני. בן יהדות רוסיה וכמעט 'עברה' בתחושתו לארץ—כה עשה האיש עלי אדמות למעלה מ'גבורות', במתח של הוויטאליות, שכחה בשרשיה, והוא מופנה לחידוש, ברציפות לעבר.